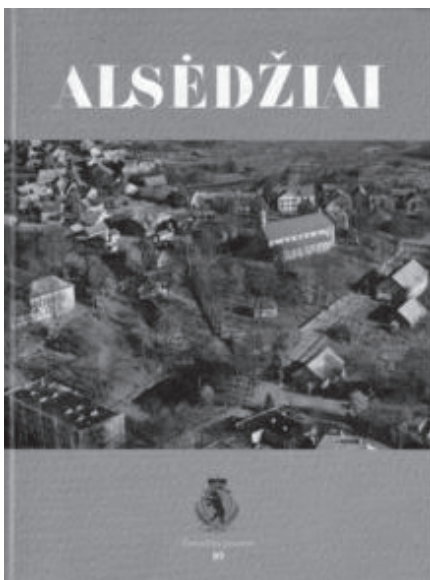

Kultūrinis turizmas: kodėl verta aplankyti Alsėdžius?

JURGITA ŽEMAITYTĖ

Monografijos „Alsėdžiai“ (Žemaičių praeities“ 10 knyga) viršelis. 2002 m. Išleido Vilniaus dailės akademijos leidykla

Šiomet, kai Alsėdžių bendruomenė vykdo garbingą misiją, siekdama pateisinti mažosios Lietuvos kultūros sostinės vardą, kultūriniam turizmui čia tenka ypatingai svarbus vaidmuo. Ši gyvenvietė verta dėmesio ne tik tokia proga. Kalbėdami apie Alsėdžius pirmiausiai prisimename, kad nuo 1421 m., kai Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas šią gyvenvietę ir jos žemes priskyrė Medininkų (Žemaičių) vyskupijai, ši vietovė iki XIX a. vidurio buvo Žemaičių vyskupų centrinė valda, čia Žemaitijos vyskupai rezidavo – Alsėdžiai buvo Žemaičių dvasinis centras¹.

Toks gyvenvietės statusas daug kuo lėmė ir miestelio raidą, jo architektūrą.

Gyvenvietė susiformavo susijungus dviem kaimams – Elksodai ir Auksodai. Yra pagrindo manyti, kad senovėje juose būta pagonių šventyklų.

Kraštovaizdis čia kalvotas. Ši puikiai tvarkoma, šiaurės rytinėje Plungės rajono teritorijoje esanti, žalumoje paskendus, vingriomis gatvelėmis išraižyta Plungės rajono gyvenvietė yra įsikūrusi vaizdingoje vietoje, prie Sruojos (Varduvos intakas) ir mažai kam žinomo Elkas upelio. Ji – apie 13 km į šiaurės vakarus nuo Žemaitijos sostinės Telšių. Šis spindulinio plano, savaimingai susiformavęs miestelis yra Alsėdžių seniūnijos ir parapijos centras. Čia gyvena apie 900 gyventojų (2018 m. duomenys). Pagrindinis miestelio architektūrinis akcentas – jo centre, ant dabar vadinamo Alkos kalno stovinti viena didžiausių ir įspūdingiausių Lietuvos medinių bažnyčių. Ši į barokinę bebokštę baziliką panaši Švč. Mergelės Marijos Nekalto Prasidėjimo bažnyčia, kaip ir šalia jos šventoriuje esanti varpinė pastatyta 1793 metais. Bažnyčioje – 8 puošnūs, paausuoti barokiniai mediniai altoriai. Šoniniame altoriuje – vertingas XVIII a. nutapytas Šv. Šeimos paveikslas. Prie bažnyčios yra veikusi altarija. Verta prisiminti, kad nepaisant to, jog Alsėdžiuose net 300 metų gyveno vyskupai, bažnyčia apie 200 metų buvo dengta šiaudais. Varpinėje yra J. Delamarso dirbtuvėje 1679 m. išlietas 191 kg sveriantis žalvarinis varpas. Pagrindiniai šventoriaus vartai – barokinio stiliaus.

Alsėdžių herbas

Daug metų Alsėdžiuose yra buvęs Alsėdžių dekanato centras.

Alsėdžiuose veikia Stanislovo Narutavičiaus gimnazija (1951–2015 m. – vidurinė mokykla, nuo 2015 m. – gimnazija), savo istoriją nuo 1948 m. skaičiuojantys kultūros namai (Žemaičių Kalvarijos kultūros centro filialas), turtinga biblioteka (veikia nuo

Alsėdžių atstovai Vilniaus Seime (1905 m.). Centre – Vasario 16-osios akto (1918 m.) signataras Stanislovas Narutavičius. Fotografas nežinomas. Nuotrauka iš RKIC archyvo

¹ Alsėdžių žemėms priklausė ir Lieplaukės dvaras, kuriame laisvu laiku, pradėdamas vyskupu Mikalojumi Dzieržgavičiumi ir baigiant vyskupu Martynu III, kartais leisdavo laiką Žemaičių vyskupai. Lieplaukės dvaras buvo pačiame Žemaičių vyskupams priklausiusių žemių pakraštyje.

1947 m.), paštas. Miestelyje yra ir keletas parduotuvių, įvairių nedidelių kiųsi ūmonių bei įstaigų.

Šį kraštą garsina nemažai iškilii asmenybių. Tarp jų – ir vargonininkas, chorvedys Steponas Dargis (1888–1965), kunigas, bibliofilas, rezistencinio judėjimo dalyvis, politinis kalinys, ilgametis Alsėdžių parapijos klebonas Vaclovas Stirbys (1912–1982), XIX a. pab.–XX a. gyvenęs ir kūręs savamokslis liaudies meistras, dievdirbys Kazys Varnelis, jo sūnus – Lietuvos ir išėivijos dailininkas, kolekcininkas, bibliofilas, vėlyvojo modernizmo atstovas Kazys Varnelis (1917–2010), medikas, Lietuvos sveikatos mokslų universiteto rektorius Remigijus Žaliūnas (g. 1961 m.), visuomenės veikėjas, ekonomistas, savivaldybininkas Jackus Sondeckis-Sonda (1893–1989) ir daugelis kitų.

Alsėdžių kapinėse yra palaidotas netoli Alsėdžių Brevikių kaime buvusiame dvare gimęs 1918 m. vasario 16-osios Lietuvos nepriklausomybės akto signataras Stanislovas Narutavičius (1862–1932), JAV lietuvių veikėjas Juozas Šmotelis ir daug kitų iškilii žemaičių.

Miestelis žavi prie gatvių išsirikavusiais mediniais liaudiškos architektūros namais, vietinių gyventojų gražiai tvarkomomis sodydomis. Gyvenvietės centre – netaisyklingos formos aikštė, į kurią sueina pagrindinės miestelio gatvės. Iš čia keliai veda į Telšius, Platelius, Žemaičių Kalvarią, Lieplaukę, Plungę.

Kalvotas Alsėdžių apylinkių kraštovaizdis. Netoli miestelio dunkso Alsėdžių miškas. 3 km nuo Alsėdžių – Brevikių kaimas. Čia buvęs dvaras priklausė senai žemaičių bajorų Narutavičių giminei. Šiame dvare gimė ir jau minėtas „Alsėdžių respublikos“ kūrėjas, 1917 m. Lietuvos tarybos narys, 1918 m. vasario 16-osios Lietuvos nepriklausomybės akto signataras Stanislovas Narutavičius (1862–1932). Jo brolis Gabrielius Narutavičius (1865–1922) buvo mokslininkas, profesorius, 1922 m. išrinktas pirmuoju Lenkijos Respublikos prezidentu, nužudytas antrąją dieną po išrinkimo į prezidentus.

2 km nuo Alsėdžių – Šonių kaimas. 1870 m. lapkričio 12 d. čia gimė kitas 1918 m. paskalbto Lietuvos nepriklausomybės akto signataras – Jonas Smilgevičius.

Alsėdžiuose žmonės kalba gražia žemaitiška šneka – „dounininkų“ patarme. Gyvenvietės pavadinimo kilmę vietos gyventojai aiškina paprastai. Atseit, seniai seniai šią vietovę pasiekęs keliauninkas sutikto senolio paklausęs, kokia čia vieta („Kuokė čė vėita?“). Senolis klausimą blogai nugirdęs, tad pamanęs, kad jo klausia, ką jis čia veikia („Kon čė veiki?“), tad, nieko nelaukęs, jam ir atsakęs: „Al' siedu“ (lietuviškai tai reiškia *nagi sėdžiu*). Nuo tada šiai vietovei ir prigijęs žemaitiškas Alsiediu (lietuviškas – Alsėdžių) pavadinimas.

Tad, jei išgirsite žemaitiškai sakant *Alsiedė, Alsiediu, Alsiedems, Alsiedius, Alsiedius*, žinokite, kad kalba eina apie Alsėdžius. Na o šis miestelis, kaip 1930 m. rašė „Tevynės sargas“, „yra nemažokas. Anksčiau budavotas, nei atvyko kryžiuokas“.

Svarbiausi Alsėdžių istorijos faktai ir datos

Ką vertėtų žinoti atvykstant į 2022 m. Lietuvos mažąją kultūros sostinę Alsėdžius? Be abejo, pirmiausiai vertėtų prisiminti miestelio istoriją. Pateikiame šios istorijos fragmentus.

Alsėdžiuose žmonės pradėjo gyventi mezolito (viduriniojo ak-

Alsėdžiuose. Fotografė Danutė Mukienė

mens amžiaus) laikotarpiu – apie 9–8 tūkst. metų prieš Kristų. Gyventojai kūrėsi piliakalnio, anksčiau vadinto Aukkalniu, papilyje. Yra pagrindo manyti, kad pagrindinė gyvenvietė buvo į pietus nuo piliakalnio, vakariniame Sruojos upelio krante, prie kelio, vedančio į Žarėnus, Medininkus (Varnius), Gandingą.

Alsėdžiuose yra X–XIII a. kapinynas.

Pirmą kartą žinomuose rašytiniuose šaltiniuose (kryžiuočių kronikose) Alsėdžiai paminėti 1253 metais (miestelio pavadinimas tada buvo rašomas *Aliseiden, Alizeyde*). Tai viena seniausių Žemaitijos gyvenviečių.

XV a. Alsėdžiai pradėti vadinti miesteliu. Einant laikui čia susiformavo pagrindinės gatvės – Telšių, Plungės, Platelii ir Kalvarijos.

1421 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas Alsėdžių žemes kartu su Alsėdžių ežeru priskyė Medininkų (Varnii) vyskupui. Nuo to laiko iki pat XIX a. vid. Alsėdžiai buvo Žemaičių vyskupų centrinė valda. Seniau šios žemės vadintos Maivėnų žemėmis.

1465 m. Alsėdžiuose buvo įkurta Žemaičių vyskupijos pagrindinė rezidencija, kurią 1850 m. vyskupas M. Valančius perkėlė į Varnius (Telšių r.). Paskutinis Alsėdžiuose gyvenęs Žemaičių vyskupas buvo Jonas Krizostomas Gintila-Gintilas (1788–1857). Laikotarpiu nuo 1465 iki 1850 m. Alsėdžiuose negyveno tik Žemaičių vyskupai Geiša Elijaševičius ir Jonas Dominykas Lopacinskis (jie sau gyventi buvo pasirinkę Telšių rajone buvusį Veiviržėnų dvarą, kuriam vėliau prigijo Janapolės pavadinimas).

1475–1476 m. vyskupo Baltramiejaus Svirenkavičiaus pavedimu Alsėdžiuose, kalno papėdėje, buvo pastatyta pirmoji bažnyčia ir įkurta katalikų parapija. Šioje nedidelėje bažnytėlėje esą buvęs Švč. Mergelės Marijos paveikslas, tikinčiųjų laikytas stebuklingu (kai kuriuose rašytiniuose šaltiniuose nurodoma, kad tai buvo ne paveikslas, o statula).

XV a. II p. pačiame Žemaičių vyskupams priklausiusios žemės valdos viduryje, Alsėdžiuose, vyskupas Motiejus II pastatė dvarą.

XV a. pab.–XVI a. prie vyskupo rezidencinio dvaro susiformavo miestelis.

Alsėdžiai yra nurodyti 1526 m. B. Wapowskio žemėlapyje.

XVI a. II p. Žemaičių vyskupas Merkelis Giedraitis (1536–1609) Alsėdžiuose įsteigė ir savo lėšomis išlaikė mokyklą, kurioje buvo ruošiami kandidatai į kunigų seminariją.

Alsėdžių gyvenvietė pažymėta 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunii (Nukelta į 12 p.)

Alsėdžių Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčia ir pamaldos joje. Fotografė Danutė Mukienė

(Atkelta iš 11 p.)

gaikštystės žemėlapyje.

1643 m. Alsėdžiuose įvyko IV Žemaičių vyskupijos kunigų suvažiavimas.

Daugelyje rašytinių šaltinių nurodoma, kad XVII a. I p. pirmoji Alsėdžių bažnyčia buvo atstatyta, tačiau Vincentas Juzumas „Žemaičių vyskupystės aprašyme“ (Varniai, 2013 m., p. 327) pažymi, kad „Antrąją, nepalyginamai didesnę bažnyčią 1648 m. pastatė vysk. Jurgis Tiškevičius, kuris ją kitais metais, t. y. 1649 m. sausio 26 d. konsekrovo. Vysk. Aleksandras Gorainis šią bažnyčią suremontavo ir ištapė.“

1702 m. karalius Augustas II Alsėdžiams suteikė teisę kasmet ruošti vieną prekmetį.

1778 m. Alsėdžių inventoriuje nurodyta, kad Alsėdžių dvarui priklausė ne tik Alsėdžių, bet ir Lieplaukės miestelis.

XVIII a. pab. prie Sruojos upelio stovėjo malūnas, gyvenvietėje buvo žuvininkystei naudojamų tvenkinių.

1790 m. Stanislovas Augustas Alsėdžiams suteikė dviejų prekymečių privilegiją.

1765 m. prie Alsėdžių bažnyčios pradėjo veikti parapiinė mokykla.

1793 m. vyskupo Stepono Giedraičio ir klebono kun. Jokūbo Degutavičiaus rūpesčiu miestelio centre, ant kalno, vadinto Aukkalniu, vyskupo S. Giedraičio lėšomis pastatyta nauja trijų navų, su

kupolu medinė Alsėdžių bažnyčia. Pradedant statybas, šio kalno viršūnė buvo nukasta. Bažnyčios vidų 1850 m. ištapė Galikanas Jurgelevičius. 1875 m., vadovaujant vietos klebonui Pranciškui Mažeikai, bažnyčios išorės sienos buvo apkaltos lentelėmis, bažnyčioje pastatyti naujai lakuoti, paausuoti altoriai. Naująją bažnyčią 1794 m. Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo titulu konsekrovo vyskupas sufraganas Tadas Juozapas Bukota (1740–1796). Bažnyčios pašventinimas pradėtas minėti trečią savaitę po šv. Velykų. Daug kartų remontuota, atnaujinta ši paprastų išorės formų bažnyčia čia stovi iki šiol. Jos sienos – pušinių ir eglinių rąstų, pastatas iš išorės apkaltas medinėmis lentelėmis, jos geltonai nudažytos. Bažnyčioje yra Žemaičių vyskupų iniciuotų paminklų lentų su įrašais.

XVIII a. pab. Alsėdžių valsčius Žemaičių vyskupijos reikalams duodavo 20 524 auksinės čyžės mokesčio, smuklės – 8 108 auksinius metinių pajamų.

1793 m. bažnyčios šventoriuje buvo pastatyta kopyltėlė, skirta pirmosios Alsėdžių bažnytėlės atminimui įamžinti.

1810 m. rašytiniuose šaltiniuose minima pradžios mokykla.

XIX a. pr. Alsėdžiai buvo vienas iš ano meto svarbiausių lietuvių tautinio judėjimo centrų. Čia gyvenę vyskupai pasisakė už lietuviškos kalbos puoselėjimą. Vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis (1754–1838), 1912 m. prasidėjus karui, palaikė prancūzus, tikėdamas, kad jie Lietuvą gali išvaduoti iš carinės priespaudos.

XIX a. vid. Alsėdžiuose buvusią žemaičių vyskupų rezidenciją nusavino carinės Rusijos valdžia.

1831 m. prasidėjus sukilimui, Alsėdžiuose gyvenęs vyskupas Juozapas Arnulfas Giedraitis išleido atsišaukimą kunigams, ragindamas juos prisidėti prie sukilėlių ir būnant tarp jų eiti kapelionų pareigas, ginti bažnyčios ir tėvynės laisvę.

XIX a. I p. Alsėdžiuose buvo viena karčema. Mugės ir kermošiai vykdavo tris kartus per metus – šv. Baltramiejaus, šv. Kazimiero ir Sekminių dienomis.

1838–1844 m. Žemaitijos vyskupams priklausiusias žemes valdė Žemaičių vyskupas sufraganas Simonas Giedraitis.

1850 m. Žemaičių vyskupu nominatu tapus Jonui Krizostomui Gintilai, jam Alsėdžiai atiteko kaip palivarkas. Mirus J. K. Gintilai, Alsėdžiai, kaip ūkis (ferma), buvo išnuomojami.

1852 m. į Alsėdžių šventorių perkelta kopyčia iš Didžiojo Lanikos Lauko.

1853 m. Alsėdžių pradžios mokyklą lankė 34 mokiniai.

1856 m. Alsėdžiuose įvestas Kryžiaus kelias.

1860 m. Alsėdžiuose buvo 30 gyvenamųjų namų, apie 600 nuolatinių gyventojų, 1897 m. – 1988 gyventojai.

1863 m. vėlyvą pavasarį Alsėdžius užėmė sukilėliai. Jie sunaikino rastus rusų valdžios dokumentus, caro portretus. Sukilėlių būrio vadas bažnyčios šventoriuje paskelbė naujosios valdžios manifestą, paragino žmones nevykdyti rusų valdininkų nurodymų ir išvyko. Antrą kartą miestelyje sukilėliai pasirodė tų pačių metų vasaros pabaigoje, tačiau, atvykus didesnėms rusų pajėgoms, greitai atsitraukė į Šilinės kaimo apylinkes.

Lietuviškos spaudos draudimo laikotarpiu Alsėdžius dažnai lankydavo knygnešiai. Aktyviai knygnešių judėjime dalyvavo zakristijonas, 1905 m. Didžiojo Vilniaus seimo dalyvis Kazys Kazlauskas (jis, vengdamas nuolatinio rusų valdžios persekiojimo, 1906 m. išvyko gyventi į JAV).

Po 1863 m. sukilimo carinės Rusijos valdžia Alsėdžių ūkį pado-

vanojo tarpininkui Malinauskui.

1905 m. alsėdiškiai išvaikė rusų administraciją. Tuo laikotarpiu visuomenės gyvenime aktyviai dalyvavęs Stanislovas Narutavičius čia pradėjo kurti Alsėdžių respubliką. Jį rėmė liberalių pažiūrų klebonas Jonas Eidimtas. Kai sukilimas pralaimėjo, klebonas iš Alsėdžių pabėgo, o S. Narutavičius, nuvykęs į Kauną, gubernatoriui Veriovinui pasakė, kad „prikvailiojo“.

1909 m. miestelyje įsteigta „Saulės“ mokykla.

Nuo XIX a. pr. iki 1950 m. Alsėdžiai buvo valsčiaus centras.

XX a. pr. sudėgė Alsėdžių dvaras, kuriame rezidavo žemaičių vyskupai. Tarpukario metais vyskupų rezidencijos vietoje pastatyta Alsėdžių vidurinė mokykla.

1912 m. miestelyje pradėjo veikti paštas. 1915 m. jis savo veiklą nutraukė, bet 1924 m. paštas vėl pradėjo veikti ir gyventojus aptarnauja iki šiol (kurį laiką neveikė tik 1944 m.).

Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu Alsėdžiai buvo valsčiaus centras. Čia veikė valsčiaus savivaldybė, sveikatos punktas, vaistinė, pradžios mokykla, Telšių miškų urėdija, paštas, pieninė, kooperatyvas, smulkaus kredito draugija, malūnas, lėtpjūvė ir kt.

1923 m. Alsėdžiuose buvo 213 sodybų, 1 049 nuolatinių gyventojų.

1930 m. kilęs gaisras sunaikino didelę medinio miestelio dalį.

Iki Antrojo pasaulinio karo miestelyje gyveno daug žydų tautybės žmonių. Dažniausiai jie vertėsi amatais ir prekyba. Antrojo pasaulinio karo metais beveik visus juos sunaikino naciai.

1941 m. birželio mėnesį Rainiuose buvo nužudyti trys jauni alsėdiškiai, rusų valdžios apkaltinti tuo, jog Vasario 16-ąją Alsėdžiuose iškėlė lietuvišką tautinę vėliavą. Kai Rainių kankiniai buvo atkasti, šių trijų vyrų kūnai buvo parvežti į Alsėdžius ir palaidoti miestelio kapinėse, jiems pastatytas paminklas.

1944 m. vid. Alsėdžiuose įsitvirtino didelis Lietuvos laisvės armijos būrys, čia buvo formuojami „Vanagų“ būriai. Tais metais Alsėdžių girininkijoje veikė Lietuvos laisvės armijos apylinkės (apskrities) štabas. Jis telkė Telšių apskrities kovotojus. Štabui vadovavo J. Klevas.

1944–1990 m. Alsėdžiai buvo kolūkio centrinė gyvenvietė, 1950–1995 m. – ir Alsėdžių apylinkės centras.

1959 m. miestelyje buvo 1 043 nuolatiniai gyventojai. 1970-aisiais Alsėdžiuose nuolatinių gyventojų skaičius nebesiekė tūkstančio – jų čia buvo tik 974, 1979 m. – 1 215. Per dešimtmetį nuolatinių gyventojų sumažėjo apie 200 ir 1989 m. čia jų buvo likę tik 1 005. Gyventojų miestelyje mažėjo ir vėlesniais metais: 2001 m. jų čia buvo 956, 2011 m. – 896. Vėliau jų skaičius išsilaikė beveik stabilus – 2018 m. nuolatinių gyventojų Alsėdžiuose buvo 918.

1995 m. įkurta Alsėdžių seniūnija.

2003 m. patvirtintas Alsėdžių herbas.

Lankyti objektai Alsėdžių miestelyje

· XIII a. vid.–XX a. I p. susiformavusi Alsėdžių miestelio istorinė dalis (joje didelė dalis gyvenamųjų namų mediniai, tradicinės liaudies architektūros stiliaus).

· I tūkst.–XIII a. trikampio formos Alsėdžių piliakalnis (vadinamas Žvėrinychia), ant kurio yra buvusi pastatyta Žemaičių vyskupų rezidencija, kuri čia veikė nuo 1465 m. iki XIX a. vidurio. Dabar šioje vietoje stovi sovietmečiu pastatyta mokykla.

· X–XIII a. Alsėdžių kapinynas (vadinamas Dokšo rėžis).

Žemaičių vyskupystės sufragano, generalinio vikaro-administratoriaus Jono Krizostomo Gintilos (1788–1857) antkapinis paminklas Alsėdžių Švč. Mergelės Marijos Nekalto Prasidėjimo bažnyčios šventoriuje. Danutės Mukienės nuotrauka

- 1793–1907 m. suformuotas Alsėdžių Švč. Mergelės Marijos Nekalto Prasidėjimo bažnyčios statinių kompleksas.
- Iki XIX a. vid. Alsėdžių bažnyčios šventoriuje pastatyta koplyčia, šventoriuje esantis Žemaičių vyskupystės sufragano, generalinio vikaro-administratoriaus Jono Krizostomo Gintilos (1788–1857) antkapinis paminklas su Švč. Mergelės Marijos skulptūra.
- XVIII a. pab. pastatyta Alsėdžių kapinių koplyčia.
- 1932 m. mirusio 1918 m. vasario 16-osios Lietuvos nepriklausomybės akto signataro Stanislovo Narutavičiaus, 1941 m. žuvusių Rainių kankinių Stepono Bubelės, Leono Kuso ir Jono Miliaus kapai Alsėdžių kapinėse.
- 1941 m. Alsėdžiuose nacių nužudytų žydų holokausto vieta.
- 1990 m. pastatytas paminklas, skirtas 1940–1953 m. represijų aukoms atminti (autorius – Antanas Vaškys).
- 1995 m. sukurtas skulptūrinis kopllytstulpis, skirtas Alkos ir Šatrijos partizanams atminti (autorius – tautodailininkas Jonas Kuodis).
- Paminklas Alkos ir Šatrijos partizanų laidojimo vietoje (2004 m., dizaineris Romas Navickas, architektė Viktorija Moliėnė)
- Alsėdžių ežeras (5 km nuo miestelio).

NAUDOTA LITERATŪRA:

1. Petras Gaučas, „Alsėdžiai“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 1, Vilnius, 2001, p. 387.
2. Vincentas Juzumas, „Alsėdžiai, Alsiejė. Elksoda“, *Žemaičių vyskupijos aprašymas*, Varniai, 2013, p. 325–328.
3. Bronius Kviklys, „Alsėdžiai“, *Lietuvos bažnyčios / Churches of Lithuania., Telšių vyskupija*, t. 1, Chicago, 1980, p. 94.
4. Bronius Kviklys, „Alsėdžiai“, *Mūsų Lietuva*, t. 4, Bostonas, 1964, p. 47–54.